

Wojciech Jaworski

Sosnowiec

LEGALNE ORGANIZACJE SPOŁECZNE W POWIECIE HRUBIESZOWSKIM DO 1914 ROKU

Cesarz Aleksander II wydając ukazy o uwłaszczeniu chłopów w Królestwie Polskim w 1864 r. zakończył proces uzyskiwania przez nich pełni praw. Stali się oni podmiotem życia społecznego obok pozostałych warstw. Do połowy XIX w. w miastach, osadach i wsiach koncentrowało się ono wokół parafii kościołów chrześcijańskich, gmin muzułmańskich i okręgów bożniczych. Realizowały one nie tylko cele religijne, ale także dobroczynne, oświatowe i kulturalne. Tylko rzemieślnicy należeli tradycyjnie do cechów, które obok funkcji organu samorządu zawodowego, wypełniały cele samopomocowe, charytatywne, towarzyskie i kulturalne. Zostały one pominięte. Jedynie w Warszawie, niektórych miastach gubernialnych i powiatowych oraz miastach Łódzkiego Okręgu Przemysłowego powstały w pierwszej połowie XIX w. towarzystwa dobroczynne i lekarskie, resursy oraz stowarzyszenia strzeleckie¹.

Stały wzrost liczby ludności oraz podnoszenie się poziomu jej dochodów i wykształcenia spowodował w Kongresówce w drugiej połowie XIX w. upadek podstawowych struktur kościołów i związków wyznaniowych jako głównych ośrodków życia społecznego, szczególnie w osadach i miastach. Powstawały różnego typu organizacje społeczne, co było uwarunkowane także poszerzaniem się zasięgu społecznego zjawiska "czasu wolnego". Wcześniej dostępny był on głównie warstwom wyższemu, a wówczas stopniowo obejmował warstwy średnie i następnie niższe.

Po upadku powstania styczniowego administracja państwowa prowadziła wobec prób tworzenia organizacji społecznych w Królestwie Polskim politykę ograniczania. Została ona wzmocniona w okresie reakcyjnych rządów cesarza Aleksandra III (1881-1894). W pierwszym okresie panowania Mikołaja II (1894-1905) władze państwowe wprowadziły regulowanie legalizacji i zasad działalności formalnych struktur życia społecznego. Prawo legalizacji organizacji społecznych należało pierwotnie do cesarza, który upoważniał niekiedy jednorazowo w tym zakresie wybranych wyższych urzędników państwowych. Początkowo przy zatwierdzaniu ich statutów stosowano zasadę precedensu, zastępowaną stopniowo przez statuty wzorcowe dla poszczególnych typów organizacji opracowane przez urzędy centralne. Cesarz przekazywał stopniowo uprawnienia legalizacji właściwym ministrom, głównie spraw wewnętrznych. Do początku panowania Mikołaja II statuty wzorcowe były rzadko wykonywane. Po 1896 r. zmieniono w większości dawne i wprowadzono nowe statuty wzorcowe. Jednocześnie z prawa zatwierdzania poszczególnych typów

---

¹ W. Jaworski, *Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864-1914*, Sosnowiec 2006, s. 19-68.

organizacji społecznych rezygnowały urzędy centralne Cesarstwa Rosyjskiego na rzecz właściwych gubernatorów.

Wydany w następstwie wybuchu rewolucji manifest Mikołaja II z 17/30 X 1905 r. zapowiedział między innymi liberalizację życia społeczno-politycznego w Cesarstwie Rosyjskim, a tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach z 4/17 III 1906 r. ułatwiły zakładanie i funkcjonowanie organizacji społecznych. Przepisy te regulowały zasady legalizacji i działalności wszelkiego typu stowarzyszeń z wyjątkiem religijnych oraz prowadzących dochodową działalność gospodarczą. Prawo legalizacji organizacji przekazano powstałym na ich podstawie urzędom gubernialnym do spraw stowarzyszeń i związków. Istniała możliwość przyjęcia do wiadomości przez urząd faktu powstania organizacji lub zatwierdzenie statutu co nadawało jej osobowość prawną.

W wyniku reformy administracyjnej Królestwa Polskiego z 1867 r. dawny powiat (obwód) hrubieszowski w guberni lubelskiej podzielono na dwie części i z południowej utworzono nowy tomaszowski. Powiat hrubieszowski w nowym kształcie przetrwał do 1912 r. Wówczas utworzono i wyodrębniono z Kongresówki gubernię chełmską. Obszar dotychczasowego powiatu hrubieszowskiego znalazł się w całości w nowej guberni, a jego granice zostały nieznacznie zmienione. Zasięg terytorialny artykułu pokrywa się z granicami powiatu hrubieszowskiego z lat 1867-1912. Pod względem społeczno-ekonomicznym miał on charakter rolniczy. Nieliczne zakłady przemysłowe przetwarzały płody rolne: browary, cukrownie, gorzelnie, młyny zbożowe. W granicach powiatu istniały dwie miejscowości o statusie miasta - Dubienka i Hrubieszów oraz dawne miasta: Grabowiec, Horodło, Kryłów i Uchanie przekształcone w latach 1869-1870 w osady. Stolica powiatu pełniła funkcje administracyjne i handlowo-usługowe o zasięgu regionalnym. Osady były ośrodkami o lokalnym znaczeniu handlowym i rzemieślniczym. Najlicniejszą warstwą społeczną wśród mieszkańców powiatu byli chłopcy. Kupcy i rzemieślnicy koncentrowali się w miastach i osadach. Nielicznymi warstwami byli ziemianie oraz robotnicy, pracujący w zakładach rzemieślniczych i majątkach ziemskich. W Hrubieszowie, z uwagi na charakter miasta, mieszkali urzędnicy państwowi i osoby wykonujące wolne zawody. Pod względem etniczno-narodowym wśród ludności powiatu hrubieszowskiego dominowali wyznawcy prawosławia, wśród których kształtowała się od przełomu XIX i XX w. ukraińska świadomość narodowa. W większości żyli oni we wsiach. Polacy byli wyznania rzymskokatolickiego i mieszkali we wszystkich typach miejscowości. Żydzi koncentrowali się w osadach i miastach, przy czym w Hrubieszowie stanowili większość wśród mieszkańców, a Dubience i osadach ich połowę. W stolicy powiatu mieszkała grupa Rosjan, związana z administracją państwową.

Podstawę źródłową do dziejów organizacji społecznych w powiecie hrubieszowskim w drugiej połowie XIX w. stanowią archiwalia proveniencji państwowej. W Archiwum Państwowym w Lublinie są przechowywane zespoły *Rząd Gubernialny Lubelski - Wydział Administracyjny - Referat I inspektorsko-nadzorczy* (1867-1915) i *Kancelaria Gubernatora Lubelskiego* (1867-1917). Początkowo urzędy pośredniczyły w procesie rejestrowania i nadzorowały działalność organizacji społecznych, a potem stopniowo legalizował je guber-

nator. Później ich funkcje przejął w większości w zakresie organizacji społecznych powstały wówczas *Lubelski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń* (1906-1915), a potem *Chełmski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń* (1912-1916). Oba urzędy zostały uporządkowane niezgodnie z zasadami archiwistyki, bowiem włączono do nich akta organizacji legalizowanych przez inne organy administracji. Stan zachowania wymienionych zespołów gubernialnych jest dobry, co pozwala na w miarę pełne ukazanie tematu. Ich uzupełnieniem są szczerkowo zachowany zespół *Kancelaria Generał-Gubernatora Warszawskiego* (1874-1917) przechowywany w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie oraz bardzo dobrze *Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń* (1906-1917) w Archiwum Państwowym w Warszawie. Pierwszy urząd pośredniczył w wymianie korespondencji między gubernatorami a urzędami centralnymi Cesarstwa Rosyjskiego, a także nadzorował działalność organizacji społecznych, szczególnie do 1905 r. W drugim urzędzie legalizowano działalność stowarzyszeń z siedzibą w Warszawie, w tym o zasięgu ogólnokrajowym².

Niektóre organizacje społeczne działające w powiecie hrubieszowskim w drugiej połowie XIX w. były wzmiankowane w opracowaniach. Życie społeczne w całym powiecie w tym okresie przedstawił Marian Wojciech Baruś³, a w Hrubieszowie - Bronisław Mikulec⁴. Organizacje kredytowe w powiecie omówił B. Mikulec⁵, a w jego stolicy - Jolanta Nowak⁶. Dobroczynność w Hrubieszowie w XIX w. ukazał Marek Mądzik⁷. Działające w nim Rosyjskie Towarzystwo Dobroczynne wymienił Czesław Kępski⁸.

W 1870 r. próbowano założyć zebranie szlacheckie (resursę) w Hrubieszowie⁹. Celem organizacji towarzyskich było zapewnienie swoim członkom możliwości przyjemnego spędzania wolnego czasu. Ich działalność koncentro-

---

² Źródła archiwalne zgromadzono z środków finansowych Komitetu Badań Naukowych w ramach projektu „Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864-1914” realizowanego w latach 1999-2002, grant nr 1 H01G 035 17. Wobec obowiązywania w Królestwie Kongresowym od 1867 r. kalendarza juliańskiego zastosowano podwójną datację, uwzględniając kalendarz gregoriański. Występujące nazwy miejscowości mają obecne brzmienie.

³ M. W. Baruś, *Powiat hrubieszowski. Szkic monograficzny*, Hrubieszów 1939.

⁴ B. Mikulec, *Od powstania styczniowego do końca I wojny światowej*, w: *Dzieje Hrubieszowa*, t. 1, red. R. Szczygieł, Hrubieszów 2006, s. 247-291.

⁵ B. Mikulec, *Spółdzielcze towarzystwa pożyczkowo-oszczędnościowe i kredytowe w guberni lubelskiej w latach 1898-1914*, w: „Rocznik Lubelski”, t. 27-28 (1985-1986), s. 85-103.

⁶ J. Nowak, *Działalność gospodarcza społeczności żydowskiej Hrubieszowa w latach 1864-1914*, w: *Miejskie społeczności lokalne w Lubelskiem 1795-1918*, red. A. Koprucki, Lublin 2000, s. 177-197.

⁷ M. Mądzik, *Z dziejów hrubieszowskich zakładów dobroczynnych w XIX stuleciu*, w: „Annales Universitatis M. Curie-Skłodowska”. Sec. F Historica, vol. 54/55 (1999/2000), s. 389-398.

⁸ C. Kępski, *Towarzystwa dobroczynności w Królestwie Polskim (1815-1914)*, Lublin 1993.

⁹ Archiwum Państwowe w Lublinie (APLub), Rząd Gubernialny Lubelski-Wydział Administracyjny -Referat I inspektorsko-nadzorczy (RGL-Adm I), 1870:146.

wała się na utrzymaniu sal klubowych oraz czytelnicy prasy i książek. Resursy prenumerowały liczne tytuły prasy oraz gromadziły książki, z których korzystano na miejscu. Za zgodą gubernatorów okazjonalnie urządzano w nich wieczory muzyczne, literackie i teatralne. Imigracyjny charakter Rosjan wpłynął na ich aktywność społeczną. Poczucie obcości w nowym miejscu osiedlenia i często brak oparcia w rodzinach, skłaniał do tworzenia organizacji społecznych. Do starań o założenie resursy powróciła w 1875 r. grupa urzędników państwowych i mieszczan. Jednak najpierw brak projektu statutu, a w latach 1876-1877 jego niezgodność ze statutem wzorcowym z 29 XI/11 XII 1875 r. spowodowała odmowę. Zgodnie z nim organami resurs były wykonawcze zarządy, kontrolne komisje rewizyjne i ogólne zebrania członków, którymi mogli być tylko mężczyźni. Członkowie dzielili się na rzeczywistych płacących składki członkowskie i honorowych wybieranych za szczególne zasługi. Prawo legalizacji należało do ministra spraw wewnętrznych¹⁰. Powiatowi urzędnicy państwowi ponowili zabiegi i 13/25 XI 1882 r. zatwierdzono statut Zebrania Towarzyskiego w Hrubieszowie, które rozpoczęło działalność 12/24 VIII roku następnego. W 1885 r. należało do niego 34 członków (w tym 21 Polaków i 13 Rosjan), a w 1888 r. - 28 (odpowiednio 13 i 15). Wówczas w skład zarządu wchodziło 6 Rosjan i 3 Polaków¹¹.

Liberalny statut wzorcowy organizacji towarzyskich z 1875 r. został zakwestionowany przez kolejnego ministra spraw wewnętrznych w końcu lat osiemdziesiątych. Jego zastępca 6/18 VI 1890 r. zatwierdził nowy statut wzorcowy dla zebrań towarzyskich w Królestwie Polskim. Najważniejszymi zmianami jakie wprowadzał były: co najmniej 1/2 składu zarządu mieli stanowić Rosjanie, w jego skład wchodził bez wyborów naczelnik powiatu, zakazano działalności w święta Cerkwi prawosławnej oraz wprowadzono obowiązkowy język rosyjski używany w klubie i dokumentacji. Prawo rejestracji resurs zachował minister spraw wewnętrznych. Powstałe wcześniej organizacje towarzyskie musiały dostosować swoje statuty do nowego wzorcowego. Nowy statut Zebrania Towarzyskiego w Hrubieszowie zatwierdzono 13/25 XI 1891 r.¹²

Postęp naukowo-techniczny i technologiczny wymuszał modernizację warsztatów rzemieślniczych, przedsiębiorstw handlowych i gospodarstw rolnych. Niezbędne okazały się kredyty, a praktycznie nie istniała wówczas dostępna sieć banków. Operacje finansowe były skupione w większości w rękach kupców żydowskich pobierających wysokie opłaty. Wymuszało to tworzenie towarzystw udzielających niskooprocentowanych pożyczek. Władze państwowe zdawały sobie sprawę z tych potrzeb. Minister finansów 13/25 IV 1896 r. zatwierdził statut wzorcowy towarzystw pożyczkowo-oszczędnościowych, który nadawał mu także prawo wyłączności ich legalizacji. Miały one gromadzić składki i wkłady członkowskie oraz udzielać niskooprocentowanych pożyczek, a w wyjątkowych wypadkach mogły udzielać drobnych zapomóg. Organami towarzystw były zebrania ogólne członków, zarząd i rada, która

¹⁰ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1875:280.

¹¹ APLub, Kancelaria Gubernatora Lubelskiego (KGL), sygn. 1885:218, 1888:419.

¹² APLub, KGL, sygn. 1890: 243/a.

miała kompetencje kontrolne. Generał-gubernator warszawski 30 XII 1898 r./11 I 1899 r. ograniczył możliwość zakładania towarzystw do miast i wielkich osad, a zabronił we wsiach¹³.

W 1898 r. grupa Polaków zwróciła się o zgodę na powstanie Kasy Pożyczkowo-Oszczędnościowej w Hrubieszowie, której statut zatwierdzono 16/28 II 1900 r. W roku następnym rozpoczęła ona działalność, a w 1902 r. skupiała 109 osób, w tym 42 katolików, 35 prawosławnych i 32 wyznawców judaizmu. Prezesami organizacji byli lekarz Bronisław Szaniecki (1901-1909) i Feliks Czarkowski (1910-1914). W 1913 r. zrzeszała ona 3312 członków¹⁴.

Los zwierząt domowych, hodowlanych i łownych w drugiej połowie XIX w. zaczął interesować przedstawicieli wyższych warstw społecznych w Królestwie Polskim. Oddział Rosyjskiego Towarzystwa Ochrony Zwierząt w Hrubieszowie zalegalizowano 19 VIII/1 IX 1903 r. Zaczęto zbierać wówczas pieniądze przeznaczone na pomoc zwierzętom wśród rosyjskich urzędników państwowych oraz polskich właścicieli i dzierżawców majątków ziemskich. Później włączyli się do gromadzenia funduszy mieszczańskie¹⁵.

Celem spółdzielczości spożywców było prowadzenie sklepów, które miały sprzedawać dobrej jakości towary spożywcze i podstawowego użytku po umiarkowanych cenach. Ich członkowie posiadali udziały i uczestniczyli w podziale zysków. Świadomość władz o wzroście zainteresowania społecznego zakładaniem stowarzyszeń spożywców, spowodowała zatwierdzenie przez ministra spraw wewnętrznych 13/25 V 1897 r. ich statutu wzorcowego dla Cesarstwa Rosyjskiego. Prawo legalizacji pozostawił on w swojej gestii. Organami spółdzielni były zebranie członków oraz pochodzące z wyborów wykonawczy zarząd i kontrolna komisja rewizyjna. Minister 28 II/12 III 1898 r. rozciągnął obowiązywanie statutu na Królestwo Polskie. Wobec zwiększającej się liczby podań 5/18 V 1904 r. przekazał on prawo zatwierdzania statutów tego rodzaju spółdzielni właściwym gubernatorom¹⁶. Od 1906 r. wnioskodawcy wykorzystywali przy wnoszeniu podań drukowane projekty statutów.

Wybuch rewolucji w 1905 r. oraz liberalizacja życia społecznego zaktywizowała mieszkańców powiatu hrubieszowskiego, szczególnie chłopów polskich i ukraińskich. Mieszczańscy pod przywództwem księży katolickich doprowadzili do zarejestrowania 5/18 V 1907 r. Stowarzyszenia Spożywców w Hrubieszowie "W Jedności Siła". W latach 1913-1914 skupiało ono od 187 do 194 członków. Jego prezesem był Bolesław Szepecki. Statut ograniczał członkostwo do chrześcijan¹⁷. Z inicjatywy właścicieli majątków ziemskich założono

---

¹³ Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Kancelaria Generał-Gubernatora Warszawskiego (KGGW), sygn. 6512; *Zbiór praw obowiązujących w guberniach Królestwa Polskiego*, seria II, wyd. S. Godlewski, t. 23, Warszawa 1896, s. 510-559.

¹⁴ APLub, Chełmski Urząd Gubernialny do spraw Stowarzyszeń (ChGUds.Stow), sygn. 91; APLub, KGL, sygn. 1898:250, 1902:244, 1909:8; B. Mikulec, *Od powstania...*, s. 279-280; idem, *Spółdzielcze...*, s. 91; J. Nowak, *Działalność...*, s. 155.

¹⁵ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1903:76.

¹⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2117.

¹⁷ AGAD, KGGW, sygn. 6665; APLub, KGL, sygn. 1909:8; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1907:62; B. Mikulec. *Od powstania...*, s. 281.

Stowarzyszenie Spożywców Rolników Powiatu Hrubieszowskiego i Tomaszowskiego z siedzibą w Hrubieszowie. Jego statut zatwierdzono 4/17 XII 1908 r. W 1914 r. należało do niego 64 członków, a prezesem zarządu był Edward Tyszowski¹⁸. Stowarzyszenie Spożywców w Dubience zalegalizowano 23 III/5 IV 1913 r. Jego pierwszym prezesem wybrano ks. Gustawa Gerwasińskiego¹⁹.

Stowarzyszenia Spożywców zalegalizowano z inicjatywy Polaków w osadach: Grabowiec 21 X/3 XI 1909 r.²⁰, Kryłów pod nazwą "Pomoc"²¹ i Horodło "Samopomoc"²² jednocześnie 22 IX/4 X 1911 r. oraz Uchanie "Nasz Sklep" 23 IV/6 V 1913 r.²³ Założycielami spółdzielni w Grabowcu i Horodle byli wspólnie ziemianie i chłopci. W Horodle wskazywano w podaniu, że handel zdominowany jest przez Żydów, którzy sprzedają drogie i niskiej jakości towary. Członkami organizacji w Grabowcu mogli być tylko katolicy, a prezesem jej zarządu był w 1914 r. chłop Piotr Zawalski. Starania o powołanie do życia spółdzielni w Horodle trwały ponad 2 lata, bowiem początkowo projekt statutu nie był zgodny ze wzorcowym.

Chłopi polscy byli założycielami Stowarzyszeń Spożywców we wsiach: Dołhobyczów zarejestrowane 16/29 X 1907 r.²⁴, Mojsławice 31 XII 1907 r./13 I 1908 r.²⁵ i 23 IV/6 V 1913 r.²⁶, Zawalów 4/17 XII 1908 r.²⁷, Wereszyn "Związek" 31 XII 1911 r./13 I 1912 r.²⁸, Aurelin 17/30 IV 1913 r.²⁹, Drogojówka 2/15 V 1913 r.³⁰, Oszczów 30 V/12 VI 1913 r.³¹ i Raciborowice już po wybuchu I wojny światowej 26 IX/9 X 1914 r.³² W Oszczowie chłopów wsparł ksiądz katolicki. Statut spółdzielni w Aurelinie ograniczał członkostwo do chrześcijan. Do organizacji w Zawalowie w latach 1913-1914 należało 70-71 członków. Dwukrotna legalizacja spółdzielni w Mojsławicach wynikała z faktu, że pierwsza przerwała działalność.

Wobec braku wniesienia opłat skarbowych nie powiodła się próba założenia spółdzielni w kolonii Staszic w 1913 r.³³

¹⁸ AGAD, KGGW, sygn. 6834; APLub, KGL, sygn. 1909:8; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1908:82.

¹⁹ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:73.

²⁰ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1909:91.

²¹ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:126.

²² APLub, RGL-Adm I, sygn. 1909:85, 1911:125.

²³ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:89.

²⁴ AGAD, KGGW, sygn. 6834; APLub, KGL, sygn. 1909:8; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1907:131.

²⁵ APLub, KGL, sygn. 1909:8; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1907:145.

²⁶ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 93; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:88.

²⁷ AGAD, KGGW, sygn. 6834; APLub, KGL, sygn. 1909:8; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1908:92.

²⁸ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:149.

²⁹ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:32.

³⁰ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:96.

³¹ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:87.

³² APLub, ChGUds.Stow, sygn. 108.

³³ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:50.

Dyrekcje cukrowni wraz z ich urzędnikami i robotnikami doprowadziły do zatwierdzenia statutów Stowarzyszeń Spożywców w koloniach Nieledew 21 X/3 XI 1909 r.³⁴, Strzyżów 2/15 IV 1910 r.³⁵ i Mircze 2/15 VI 1911 r.³⁶ Pierwszym prezesem zarządu spółdzielni w Nieledewie był dyrektor Julian Pfanhauer. W latach 1913-1914 zrzeszała ona 47-48 członków.

Chłopi ukraińscy doprowadzili do zalegalizowania Stowarzyszeń Spożywców w osadzie Uchanie 1/14 IV 1910 r.³⁷ oraz we wsiach: Honiatyn³⁸ i Oszczów³⁹ jednocześnie 18/31 I 1908 r., Kadłubiska 18/31 VIII 1908 r.⁴⁰, Hostynne 4/17 XII 1908 r.⁴¹, Żuków 8/21 I 1909 r.⁴², Dołhobyczew "Nowość" 19 VI/2 VII 1909 r.⁴³, Teratyn 2/15 IV 1910 r.⁴⁴, Kopyłów 10/23 IV 1910 r.⁴⁵, Gdeszyn 15/28 IV 1910 r.⁴⁶, Mołożów "Praca" 10/23 VI 1910 r.⁴⁷, Szychowice 22 XI/5 XII 1910 r.⁴⁸, Koniuchy 18/31 I 1911 r.⁴⁹, Szpikłoso 19 I/1 lutego 1911 r.⁵⁰, Miączyn 7/20 I 1911 r.⁵¹, Dobromieszyce 12/25 IV 1911 r.⁵², Modryniec 24 VI/7 VII 1911 r.⁵³, Dziekanów 8/21 VII 1911 r.⁵⁴, Stefankowice 31 X/13 XI 1911 r.⁵⁵, Trzeszczany 31 XII 1911 r./13 I 1912 r.⁵⁶, Jarosławiec 4/17 I 1912 r.⁵⁷, Kułakowice 23 I/5 II 1912 r.⁵⁸, Horyszów Ruski 28 II/12 III 1912 r.⁵⁹,

---

³⁴ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1909:96.

³⁵ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1910:31.

³⁶ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:86.

³⁷ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 93; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1910:34.

³⁸ AGAD, KGGW, sygn. 6665; APLub, KGL, 1909:8; APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1907:157.

³⁹ AGAD, KGGW, sygn. 6834; APLub, ChGUds.Stow, sygn. 93, 94; APLub, KGL, sygn. 1909:8; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1907:124.

⁴⁰ AGAD, KGGW, sygn. 6665; APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, KGL, sygn. 1909:8; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1907:104.

⁴¹ AGAD, KGGW, sygn. 6834; APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, KGL, sygn. 1909:8; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1908:95.

⁴² AGAD, KGGW, sygn. 6834; APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, KGL, sygn. 1909:8; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1908:100.

⁴³ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 93, 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1909:68.

⁴⁴ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1910:22.

⁴⁵ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1910:35.

⁴⁶ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1910:54.

⁴⁷ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1910:66.

⁴⁸ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1910:114.

⁴⁹ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:13.

⁵⁰ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:15.

⁵¹ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:56.

⁵² APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:23.

⁵³ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:99.

⁵⁴ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:95.

⁵⁵ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:131.

⁵⁶ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:160.

⁵⁷ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:154.

⁵⁸ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:76, 1912:21.

⁵⁹ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1912:40.

Chyżowice 19 III/1 IV 1912 r.⁶⁰, Matcze "Samopomoc" 6/19 IV 1912 r.⁶¹, Miedniki 23 VI/6 VII 1912 r.⁶², Sahryń 24 I/6 II 1913 r.⁶³, Brodzica 30 V/12 VI 1913 r.⁶⁴, Zaděbce "Przebudzenie" 24 VI/7 VII 1913 r.⁶⁵, Strzyżów⁶⁶ i Terebiń⁶⁷ jednocześnie 20 XII 1913 r./2 I 1914 r., Niele dew 28 I/10 II 1914 r.⁶⁸, Czerniczyn⁶⁹ i Strzelce⁷⁰ jednocześnie 22 II/4 III 1914 r. oraz Mołodiatycze 17/30 IV 1914 r.⁷¹

Statuty spółdzielni były zatwierdzane wkrótce po wniesieniu podań. Nie zawsze zainteresowani dołączali opłaty skarbowe, co wydłużało rejestrację. Miało to miejsce, w przypadku pism przesyłanych przez mieszkańców osady Uchanie oraz wsi: Chyżowice, Dobromieszyce, Miedniki, Mołożów i Teratyn. Wnioskodawcy z Kułakowic nie wnieśli początkowo projektu statutu w dwóch egzemplarzach, a w Terebinie nie był on zgodny ze statutem wzorcowym. W pierwszym przypadku wydłużyło to procedurę rejestracji do ponad 9 miesięcy. W drugim pierwszą prośbę wniesiono w kwietniu 1908 r., a ponowiono ją dopiero w grudniu 1913 r.

Obok względów ekonomicznych do zakładania stowarzyszeń spożywców przyczynił się antagonizm dzielący ukraińskich chłopów z kupcami żydowskimi. Potwierdzają to ograniczenia statutowe członkostwa do chrześcijan w osadzie Uchanie oraz we wsiach: Chyżowice, Dobromieszyce, Kopyłów, Miedniki, Mołożów i Stefankowice. W Terebinie w 1908 r. w podaniu napisano, że "Żydzi sprzedają towary złej jakości i w wysokich cenach". W czasie likwidacji organizacji w Teratynie stwierdzono, że jej upadek "przyniesie radość Żydom".

W czasie zakładania spółdzielni chłopci zostali wsparci przez księży prawosławnych we wsiach: Czerniczyn, Dobromieszyce, Jarosławiec, Kopyłów i Miączyn; przez księży i nauczycieli we wsiach Brodzica, Strzelce, Strzyżów i Terebiń; księży, nauczycieli i psalmistów we wsiach: Chyżowiec, Kułakowice, Szychowice i Teratyn; przez księdza i psalmistów we wsi Matcze; nauczycieli we wsiach Miedniki i Żuków; a urzędnika gminnego i psalmistę we wsi Sahryń. Stowarzyszenia spożywców zaspakajały w większości należycie interesy członków. Skupiały one prawdopodobnie po kilkudziesięciu członków. W latach 1913-1914 w Horyszowie Ruskim należało do organizacji od 51 do 55 osób, w Hostynnem - 98, a w Miączynie od 49 do 52. W osadzie Uchanie organizacja nie rozpoczęła działalności, a w Teratynie doszło po 4 latach działalności do bankructwa.

⁶⁰ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1912:38.

⁶¹ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1912:50.

⁶² APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1912:64.

⁶³ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1912:128.

⁶⁴ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 93; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:109.

⁶⁵ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:120.

⁶⁶ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 93, 94, 110.

⁶⁷ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 93, 94, 111.

⁶⁸ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 107.

⁶⁹ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 105.

⁷⁰ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 109.

⁷¹ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 96, 106.

Prezesem zarządu spółdzielni w Hostynnem był Iwan Kotorowicz (1909-1913), a w Matczach - ks. Teodor Czuczman (1912-1914).

W 1907 r. władze państwowe powróciły do wcześniejszego projektu wyodrębnienia z Królestwa Polskiego jego południowo-wschodniej części i włączenia bezpośrednio do Cesarstwa Rosyjskiego. Obszar ten miał być poddany przyspieszonej rusyfikacji. Jej narzędziem miały stać się również spółdzielnie spożywców skupiające ludność wyznania prawosławnego. Władze państwowe prawdopodobnie zaczęły zachęcać Ukraińców do składania podań o rejestrację spółdzielni spożywców wraz ze specjalnie przygotowanymi drukowanymi formularzami statutów, które od wzorcowego z 1897 r. różniły się w dwóch kwestiach. Wprowadzały one nazwę rosyjskie ludowe stowarzyszenia spożywców oraz ograniczały członkostwo do chrześcijan. Pierwsza zmiana nawiązywała do "teorii oficjalnej ludowości" Siergieja Uwarowa z 1832 r. obowiązującej w Cesarstwie Rosyjskim do chwili upadku. Wskazywano nią, że Ukraińcy stanowią integralną część ludu (narodu) rosyjskiego, jednak bez ograniczania członkostwa do Rosjan. Natomiast druga zmiana miała prawdopodobnie odwoływać się do historycznie uwarunkowanej wśród ludności niechęci do Żydów, bowiem w południowo-wschodniej części Kongresówki praktycznie tylko wyznawcy judaizmu nie mogli być formalnie ich członkami. Ukraińcy korzystali z proponowanych formularzy licząc na szybszą rejestrację spółdzielni, a może ulegając naciskom urzędników.

Chłopi wyznania prawosławnego doprowadzili do zarejestrowania Rosyjskich Ludowych Stowarzyszeń Spożywców we wsiach: Werbkowice 16/29 XII 1909 r.⁷², Konopne 21 II/6 III 1911 r.⁷³ i Wiszniów 30 XI/13 XII 1911 r.⁷⁴ W Werbkowicach i Wiszniowie wsparli ich proboszczowie miejscowych parafii. Wśród inicjatorów powstania spółdzielni w Werbkowicach znalazł się także pisarz gminny, a Wiszniowie nauczyciel i psalmista.

We wsi Miętkie doszło do współpracy Ukraińców i Polaków przy zakładaniu Stowarzyszenia Spożywców "Troskliwość" zalegalizowanego 22 marca/4 kwietnia 1911 r.⁷⁵ oraz wsi Modryń "Kopiejka" 7/20 grudnia 1912 r.⁷⁶

Przeżywające kryzys rolnictwo skłaniało chłopów i ziemian do zakładania lokalnych organizacji. Zawierano umowy notarialne tworzące rolnicze spółki udziałowe. Dopiero tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach stały się podstawą rejestracji kółek rolniczych w formie przyjęcia do wiadomości ich powstania przez władze lub zatwierdzenia statutu, co nadawało im osobowość prawną. Miały one: pomagać w kupowaniu kwalifikowanych nasion i środków produkcji oraz sprzedaży płodów rolnych, prowadzić działania oświatowe (odczyty, pogadanki, wycieczki), zakładać po uzyskaniu dodatkowej zgody sklepy, biblioteki i czytelnie. Ich organami były zebranie członków, zarząd i komisja rewizyjna. W większości przypadków zainteresowani wykorzystywali drukowane projekty statutów aprobowane przez władze.

---

⁷² APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1909:102.

⁷³ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:46.

⁷⁴ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:146.

⁷⁵ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:62.

⁷⁶ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1912:113.

Zarząd Główny Reform Rolnych i Rolnictwa 18 XI/1 XII 1908 r. zatwierdził statut wzorcowy małych towarzystw rolniczych, który pozwalał dodatkowo organizacjom zatwierdzonym na jego podstawie prowadzić skup płodów rolnych i ich przetwórstwo oraz istniała możliwość tworzenia związków kółek. Początkowo legalizował je sam zarząd. W Królestwie Polskim został on wprowadzony formalnie zarządzeniem z 7/20 V 1911 r., a był głównie adresowany do mieszkających na obszarze przyszłej guberni chełmskiej chłopów prawosławnych, którzy mieli być poddani rusyfikacji. Wówczas prawo rejestracji przekazano właściwym gubernatorom⁷⁷.

Polacy łączący uprawę małych działek ziemi z rzemiosłem byli założycielami kółek rolniczych. Zatwierdzono je w oparciu o statut wzorcowy z 1908 r. w osadach Horodło 26 V/8 VI 1911 r.⁷⁸, Grabowiec 7/20 IX 1911 r.⁷⁹ i Kryłów 18 VI/1 VII 1911 r.⁸⁰ W ostatnim przypadku wnioskodawców przy wniesieniu pierwszego podania w końcu 1911 r. spotkała bezpodstawna odmowa. We wsi Sławęcín, będącej przedmieściem Hrubieszowa Kółko Rolnicze obejmujące swym zasięgiem stolicę powiatu i jej okolicę zarejestrowano 10/23 V 1911 r. Jego prezesem był nauczyciel J. Jurkowski⁸¹. Władze prawdopodobnie uważając, że organizacja tego typu wzmocni organizacyjnie Polaków odmówiły legalizacji kółka w Dubience w chwili tworzenia guberni chełmskiej w 1912 r.⁸²

Polscy ziemianie i chłopci doprowadzili do przyjęcia do wiadomości przez władze w 1906 r. powstania Kółka Rolniczego we wsi Nabróż w powiecie tomaszowskim, które obejmowało swym zasięgiem także wsie w powiecie hrubieszowskim. Z dniem 1/14 XII 1908 r. przeniesiono jego siedzibę do wsi Tuczapy w powiecie hrubieszowskim⁸³. Władze odmówiły zarejestrowania utworzonego przez chłopów polskich kółka rolniczego we wsi Oszczów w 1913 r., nie chcąc ich wzmacniać organizacyjnie⁸⁴.

Prawdopodobnie chłopci polscy byli założycielami Kółek Rolniczych we wsi Horoszczyce zalegalizowanego 4/17 IV 1914 r.⁸⁵ i wsi Miączyn 29 VI/12 VII 1914 r.⁸⁶

Kółka rolnicze założone przez Polaków były zrzeszone w Centralnym Towarzystwie Rolniczym z siedzibą w Warszawie zdominowanym politycznie przez obóz konserwatywno-narodowy. Chłopi liczyli na pomoc materialną ze strony centrali warszawskiej. Jego swoistą delegaturą było początkowo Towarzystwo Rolnicze w Lublinie. Z inicjatywy polskich właścicieli ziemskich

⁷⁷ AGAD, KGGW, sygn. 6603.

⁷⁸ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 16; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:78.

⁷⁹ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 16; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:104.

⁸⁰ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 16; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:156, 1913:118.

⁸¹ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:73; B. Mikulec, *Od powstania...*, s. 281.

⁸² APLub, RGL-Adm I, sygn. 1912:55.

⁸³ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APLub, Lubelski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (LGUds.Stow), sygn. 53; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1906:35, 1907:54.

⁸⁴ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:105.

⁸⁵ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 36.

⁸⁶ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 42.

zarejestrowano 4/17 XII 1908 r. Okręgowe Towarzystwo Rolnicze w Hrubieszowie, obejmujące swym zasięgiem powiat hrubieszowski i część tomaszowskiego. Jego pierwszym prezesem był ziemianin Józef Rulikowski⁸⁷.

Chłopi ukraińscy doprowadzili do zatwierdzenia przez gubernatora statutow Kółek Rolniczych w osadzie Uchanie 21 V/3 VI 1911 r.⁸⁸ oraz wsiach: Moniatycze 13/26 IX 1911 r. i 16/29 XII 1913 r.⁸⁹, Mołodiatycze 15/28 XI 1911 r.⁹⁰, Buśno 31 VIII/13 IX 1912 r.⁹¹, Siedliszcze 12/25 II 1913 r.⁹², Stefankowice 10/23 V 1913 r.⁹³, Zawalów 22 XI/5 XII 1913 r.⁹⁴, Werbkowice 31 I/13 II 1914 r.⁹⁵, Chyżowice 6/19 II 1914 r.⁹⁶, Strzelce⁹⁷ i Żuków⁹⁸ jednocześnie 22 II/7 III 1914 r. Pierwsze kółko w Moniatyczach nie rozpoczęło działalności i zostało zlikwidowane. Chłopi w: Chyżowicach, Stefankowicach, Strzelcach, Uchaniach i Werbkowicach zostali wsparci przez miejscowych proboszczów parafii prawosławnych; a Buśnie - nauczyciela. Pierwszym prezesem kółka w Siedliszczach wybrano Iwana Mieszczančuka.

Podobnie jak w przypadku spółdzielni spożywców władze państwowe podjęły próbę wykorzystania kółek rolniczych do rusyfikacji chłopów ukraińskich. Wprowadziły one formularz projektów statutow kółek oparty o wzorcowy z 1908 r. zawierający w nazwie określenie rosyjskie. Rosyjskie Kółka Rolnicze zatwierdził gubernator we wsiach Hostynne 31 V/13 VI 1912 r.⁹⁹, Jarosławiec 5/18 VI 1912 r.¹⁰⁰ i Skrihiczyn 7/20 VII 1912 r.¹⁰¹ Chłopi ukraińscy zostali wsparci w Hostynne i Jarosławcu przez księży prawosławnych i psalmistów, a w drugiej wsi dodatkowo nauczyciela. Pierwszym prezesem zarządu kółka w Hostynnem był ks. Aleksander Tomaszewicz.

Przed formalnym utworzeniem guberni chełmskiej w 1912 r. utworzono Rosyjskie Towarzystwo Rolnicze Chełmszczyzny i Podlasia z siedzibą w Chełmie. Obok realizacji zadań ekonomicznych, miało ono wspierać życie kulturalne ludu (narodu) rosyjskiego. Tym pojęciem władze państwowe określały również chłopów ukraińskich. Kółko Rolnicze, będące jego oddziałem, zarejestrowano w Teratynie 19 III/1 IV 1914 r.¹⁰²

⁸⁷ APLub, LGUds.Stow, sygn. 15, 25; A. Przegaliński, *Spółeczna aktywność ziemiaństwa lubelskiego (1905-1914)*, w: *Studia z dziejów ziemian lubelskich w XIX i XX w.*, red. A. Kopruckowiak, Lublin 2002, s. 121.

⁸⁸ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 16; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:83.

⁸⁹ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 16, 43; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:106.

⁹⁰ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 16; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:107.

⁹¹ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 16; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1912:83.

⁹² APLub, ChGUds.Stow, sygn. 16; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:6.

⁹³ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 16; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:71.

⁹⁴ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 16, 47, 94.

⁹⁵ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 46.

⁹⁶ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 35.

⁹⁷ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 44.

⁹⁸ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 48.

⁹⁹ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 16; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1912:60.

¹⁰⁰ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 16; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1912:56.

¹⁰¹ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 16; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1912:62.

¹⁰² APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:82.

Władze państwowe starały się wykorzystywać zakładanie przez chłopów ukraińskich stowarzyszeń spożywców i kółek rolniczych do ich rusyfikacji, co wiązało się z utworzeniem guberni chełmskiej. Wykorzystywano do tego duchowieństwo prawosławne i nauczycieli. Znaczna część przedstawicieli obu grup uczestniczyła jednak w zakładaniu niezależnych organizacji ukraińskich. Wydaje się, że wśród duchowieństwa prawosławnego i nauczycieli szkół ludowych i cerkiewnych istniał podział na grupę lojalistycznie ustosunkowaną do władz państwowych oraz sympatyków rodzącego się życia społecznego Ukraińców. Było to uwarunkowane ich stanem świadomości narodowej, a wśród księży także stosunkiem do likwidacji Kościoła greckokatolickiego w 1875 r. Jednak jest to proces trudny do jednoznacznego określenia. Zdarzały się przypadki korzystania przez tę samą grupę założycieli przy staraniach o rejestrację organizacji z projektów statutów określających i nieokreślających rosyjski charakter. W Hostynnem powstało w 1908 r. "niezależne" Stowarzyszenie Spożywców, a w 1912 r. Rosyjskie Kółko Rolnicze. W Werbkowicach w 1909 r. utworzono Rosyjskie Stowarzyszenie Spożywców, a w 1914 r. "niezależne" Kółko Rolnicze. W Teratynie powołano do życia w 1910 r. "niezależne" Stowarzyszenie Spożywców, a w 1914 r. oddział Rosyjskiego Towarzystwa Rolniczego. W Jarosławiu w 1912 r. założono "niezależne" Stowarzyszenie Spożywców i Rosyjskie Kółko Rolnicze. Było to może wynikiem nacisków wywieranych ze strony urzędników państwowych na założycieli, a także chwiejnego stanu kształtującej się świadomości narodowej.

Produkcja mleka krowiego oraz handel nim i jego przetworami były jednym ze sposobów poprawy dochodowości przeżywającego kryzys rolnictwa. Zainteresowanie tworzeniem struktur skupiających hodowców pojawiło się w Kongresówce na początku XX w. najpierw wśród właścicieli ziemskich, a później chłopów. Wobec rosnącego zainteresowania tworzeniem spółdzielni Zarząd Główny Reform Rolnych i Rolnictwa opracował w 1912 r. statut wzorcowy stowarzyszeń mleczarskich, na podstawie którego zatwierdzał je. Spółdzielnie Mleczarskie zarejestrowano 31 V/13 VI 1913 r. we wsiach Mojsławice "Mojsławianka"¹⁰³, Obrowiec¹⁰⁴ i Trzeszczany "Zorza"¹⁰⁵.

W okresie liberalizacji życia społecznego założono nowe towarzystwa kredytowe.

II Towarzystwo Pożyczkowo-Oszczędnościowe w Hrubieszowie zarejestrowano 6/19 IX 1907 r. W 1907 r. zrzeszało ono 158 członków, a w 1913 r. - 1542. Większość jego członków stanowili Żydzi¹⁰⁶. Towarzystwo Pożyczkowo-Oszczędnościowe w osadzie Uchanie powstało w 1908 r.¹⁰⁷, a we wsi Mircze przed 1914 r.¹⁰⁸

¹⁰³ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 87.

¹⁰⁴ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 88.

¹⁰⁵ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 89.

¹⁰⁶ APLub, KGL, sygn. 1909:8; B. Mikulec, *Od powstania...*, s. 280; J. Nowak, *Działalność...*, s. 192.

¹⁰⁷ APLub, KGL, sygn. 1909:8.

¹⁰⁸ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 92.

Postęp naukowo-techniczny i technologiczny wymuszał modernizację przedsiębiorstw handlowych, przemysłowych i rzemieślniczych. Niezbędne okazały się kredyty, a praktycznie nie istniała wówczas dostępna sieć banków. Operacje finansowe były skupione w większości w rękach kupców żydowskich pobierających wysokie opłaty. Wymuszało to tworzenie towarzystw udzielających niskoprocentowanych pożyczek. Władze państwowe zdawały sobie sprawę z tych potrzeb. Cesarz 1/13 V 1872 r. wyraził zgodę na statut wzorcowy towarzystw wzajemnego kredytu, który zatwierdził 31 maja/12 czerwca tego samego roku komitet ministrów. Ich członkami mogli być właściciele nieruchomości lub papierów wartościowych, które stanowiły zabezpieczenie pożyczek¹⁰⁹. Towarzystwo Wzajemnego Kredytu dla Drobego Przemysłu i Handlu w Hrubieszowie założono w 1909 r. W latach 1913-1914 skupiało ono od 381 do 385 członków, a prezesem był Kazimierz Badalski¹¹⁰.

Tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach umożliwiały legalizację organizacji zawodowych pracowników najemnych. Ich zadaniami było udzielanie pomocy materialnej członkom (kasy chorych, pogrzebowe oraz na czas bezrobocia), lekarskiej i prawnej, prowadzenie negocjacji między pracownikami a pracodawcami w sprawie warunków pracy i płacy, pośrednictwo pracy, a także tworzenie bibliotek i czytelni oraz szkół zawodowych. Były one pozbawione możliwości organizowania i prowadzenia akcji strajkowej.

Zdominowane przez Polską Partię Socjalistyczną-Lewicę Stowarzyszenie Zawodowe Robotników Cukrowni w Królestwie Polskim z siedzibą w Warszawie założyło w 1907 r. swe oddziały przy cukrowniach Strzyżów 14/31 VII, Mircze 17/30 VII i Nieledew 23 VII/5 VIII. Cały związek zaprzestał działalności z powodu małej liczby członków na początku 1914 r.¹¹¹ Oddziały Polskiego Stowarzyszenia Zawodowego Robotników Cukrowni w Królestwie Polskim z siedzibą w Lublinie powstały 13/26 IX 1907 r. przy cukrowniach Mircze i Nieledew. Związek był zdominowany politycznie przez Narodową Demokrację, a statutowo miał on prawo tworzyć komisję strajkową. Oddział w Nieledewie uległ likwidacji w sierpniu 1908 r. z powodu wystąpienia członków¹¹².

Ograniczoną do samopomocy działalność wśród fizycznych pracowników najemnych w Kongresówce prowadziło Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej

¹⁰⁹ *Zbiór praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące, wydane po zniesieniu w 1871 roku urzędowego dziennika Praw Królestwa Polskiego*, t. 2, wyd. W. Wyziński, Warszawa 1875, nr 22, s. 185-191.

¹¹⁰ *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913*, oprac. W. Grabski, Warszawa 1914, s. 188-189; *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1914*, oprac. W. Grabski, Warszawa 1915, s. 154; B. Mikulec, *Od powstania...*, s. 281; Idem, *Spółdzielcze...*, s. 88.

¹¹¹ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 139, 140, 141; APLub, LGUds.Stow, sygn. 74; Archiwum Państwowe w Warszawie (APWar), Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (WGUds.Stow), sygn. 362; zob. S. Kowalewski, *Historia związków zawodowych robotników polskich w Królestwie Polskim do wybuchu wojny światowej*, Poznań 1932, s. 52-54; I. Orzechowski, A. Kochański, *Zarys dziejów ruchu zawodowego w Królestwie Polskim (1905-1918)*, Warszawa 1964, s. 203-204, 308.

¹¹² AGAD, KGGW, sygn. 2713; APLub, LGUds.Stow, sygn. 75; APWar, WGUds.Stow, sygn. 481; Zob. I. Orzechowski, A. Kochański, *Zarys...* s. 229, 324.

Pracowników Rolnych w Warszawie. Jego oddział powiatowy w Hrubieszowie powstał 2/15 III 1908 r., który podlegał wojewódzkiemu w Lublinie¹¹³.

Imigracyjny charakter Rosjan wpłynął na ich aktywność społeczną. Poczucie obcości w nowym miejscu osiedlenia i często brak oparcia w rodzinach, skłaniał ich do działalności charytatywnej. W 1866 r. rozpoczęło działalność w powiecie hrubieszowskim Rosyjskie Towarzystwo Dobroczynności w Królestwie Polskim z siedzibą w Warszawie¹¹⁴. Z inicjatywy urzędników powiatowych 4/17 VII 1908 r. zarejestrowano Rosyjskie Towarzystwo Dobroczynne w Hrubieszowie. Organami towarzystw były zarząd i zebranie ogólne członków, którzy dzielili się na pełnoprawnych rzeczywistych wnoszących składki w pełnej wysokości i honorowych powoływanych za szczególne zasługi dla organizacji oraz pozbawionych praw wyborczych wspierających płacących składki w niepełnej wysokości. Prezesami zarządu organizacji byli Orest Milkow (1910) i Leon Maliuk (1911). W 1911 r. zrzeszało ono 53 członków rzeczywistych i 16 honorowych¹¹⁵.

Liberalizacja umożliwiła tworzenie legalnych organizacji mających zakładać i prowadzić różne typy oraz rodzaje placówek oświatowych z uwagi na słabą sieć szkół rządowych i prywatnych. Szczególną wagę przywiązywano do szkół powszechnych i kursów dla analfabetów dorosłych, pragnąc w ten sposób nie tylko szerzyć oświatę elementarną, ale także kształtować świadomość narodową warstw niższych. Celem ogólnokrajowej Polskiej Macierzy Szkolnej w Warszawie było zakładanie: przedszkoli, szkół elementarnych, średnich i wyższych, kursów dla analfabetów dorosłych, domów ludowych, szkół przed-szkolanki oraz seminariów nauczycielskich. Początkowo stowarzyszenie miało charakter ponadpartyjny, skupiając narodowych demokratów, postępowych demokratów i socjalistów, ale wkrótce zdominowali ją endecy¹¹⁶. Dnia 19 IX/2 X 1906 r. oddziały Macierzy utworzono w Hrubieszowie i wsi Zawałów, a później w Dubience, osadach Grabowiec, Kryłów i Uchanie, a także wsiach Mojsławice i Raciborowice. Upadek rewolucji umożliwił władzom państwowym likwidację organizacji działającej na rzecz wzmocnienia świadomości narodowej i dążeń niepodległościowych. Generał-gubernator warszawski 1/14 XII 1907 r. zawiesił działalność Macierzy z powodu stanu wojennego, a 1/14 III 1908 r. zlikwidował ją uzasadniając, że zorganizowała sieć szkół elementarnych i wkroczyła w kompetencje Ministerstwa Oświaty Ludowej¹¹⁷.

Konkurencją dla endeckiej Polskiej Macierzy Szkolnej było związane z ruchem socjalistycznym Lubelskie Towarzystwo Krzewienia Oświaty "Świat-

¹¹³ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 62; APLub, LGUds.Stow, sygn. 58; APWar, WGUds.Stow, sygn. 191; A. Przegaliński, *Spoleczna...*, s. 106.

¹¹⁴ APLub, KGL, sygn. 1866:158, 1868:213; Zob. C. Kępski, *Towarzystwa...*, s. 216.

¹¹⁵ AGAD, KGGW, sygn. 7354; APLub, LGUds.Stow, sygn. 15, 154; C. Kępski, *Towarzystwa...*, s. 243.

¹¹⁶ APWar, WGUds.Stow, sygn. 4;

¹¹⁷ APLub, LGUds.Stow, sygn. 108; APWar WGUds.Stow, sygn. 4; B. Mikulec, *Od powstania...*, s. 279.

ło” działające w granicach guberni. Jego oddział w Hrubieszowie utworzono 20 IX/3 X 1906 r.¹¹⁸

Ukraińscy działacze narodowi doprowadzili do zarejestrowania 12/25 III 1907 r. Towarzystwa “Oświata” na Rusi Chełmskiej z siedzibą w Hrubieszowie, które miało objąć swym działaniem gubernię lubelską i siedlecką. Jego celem statutowym był rozwój języka i kultury ukraińskiej. Jednak już 13/26 III 1908 r. połączyło się ono z identycznym towarzystwem działającym w Kijowie, a 6/19 II 1909 r. nastąpiła jego formalna likwidacja¹¹⁹.

Z inicjatywy ziemian związanych z Centralnym Towarzystwem Rolniczym powstało ogólnokrajowe Towarzystwo Popierania Przemysłu Chałupniczego w Królestwie Polskim z siedzibą w Warszawie. Jego celem był rozwój oświaty zawodowej i działalności gospodarczej wśród chłopów. Dnia 18/31 marca 1910 r. uruchomiło ono kursy guzikarstwa, koszykarstwa i wyszywania w Hrubieszowie, a 4/17 XI 1910 r. guzikarstwa i hafciarstwa w osadzie Uchanie. W 1912-1914 istniały warsztaty w Dubience (guzikarski, hafciarski, koszykarski i niciarki), Hrubieszowie, Uchaniach oraz wsiach: Hrebenne (guzikarski i hafciarski), Mircze (guzikarski, koszykarski, krawiecki i szcnotkarski), Modrynec (hafciarski, krawiecki), Podhorce (guzikarski, koszykarski, tkacki), Radostów (tkacki), Stefankowice (przędzalniczy, tkacki)¹²⁰.

Żony właścicieli ziemskich związanych z Centralnym Towarzystwem Rolniczym i politycznie z endecją były założycielkami Towarzystwa Zjednoczonych Ziemianek w Warszawie działającego w całym Królestwie Polskim. Stawiło ono sobie za cel uaktywnienie kobiet ze wszystkich warstw społecznych mieszkających na wsi w działalności oświatowej i wychowawczej oraz życiu społecznym i ekonomicznym. Oddział w Hrubieszowie utworzono 2/15 III 1912 r.¹²¹

W powiecie hrubieszowskim w latach 1882-1914 zarejestrowano co najmniej 91 samodzielnych organizacji i 18 oddziałów stowarzyszeń o szerszym zasięgu, w większości ogólnokrajowym z siedzibą zarządu głównego w Warszawie. Najwięcej wśród nich było: spółdzielni spożywców - 59, organizacji rolniczych - 24 i 1 oddział, oddziałów stowarzyszeń oświatowych - 9 oraz oddziałów związków zawodowych - 5. W okresie ograniczania życia społecznego (do 1894 r.) utworzono 1 organizację, w okresie regulowania (1894-1906) 1 organizację i 1 oddział, a w okresie liberalizacji (1906-1914) odpowiednio pozostałe 89 i 17. Spośród samodzielnych organizacji: 54 założyli Ukraińcy, 26 - Polacy, 2 - Rosjanie, 2 - wspólnie Polacy i Ukraińcy, a 7 - było wielonarodowych lub brak danych o założycielach i członkach. Pierwsze stowarzyszenia założyli polscy mieszcianie i rosyjscy urzędnicy państwowi. Wybuch

¹¹⁸ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 148; APLub, LGUds.Stow, sygn. 14, 112; M. Gawarecka, *Lubelskie Towarzystwo Szerzenia Oświaty pod nazwą „Światło”*, w: „Rocznik Lubelski”, t. 16 (1973), s. 185.

¹¹⁹ AGAD, KGGW, sygn. 2803, 7198; APLub, LGUds.Stow, sygn. 14.

¹²⁰ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 84; APLub, LGUds.Stow, sygn. 60; Archiwum Państwowe w Warszawie (APWar), Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (WGUds.Stow), sygn. 453.

¹²¹ APLub, ChGUds.Stow, sygn. 66; APLub, LGUds.Stow, sygn. 59.

rewolucji w 1905 r. zaktywizował społecznie chłopów polskich i ukraińskich oraz robotników. W związku z utworzeniem i wyodrębnieniem guberni chełmskiej z Królestwa Polskiego administracja państwowa starała się wykorzystać dążenie chłopów ukraińskich do zakładania stowarzyszeń spożywców i kółek rolniczych do ich rusyfikacji. Działania te przyniosły małe powodzenie. Władze państwowe ograniczały życie społeczne Polaków. Podobnie jak w całej Kongresówce zlikwidowały oddziały Polskiej Macierzy Szkolnej. W Hrubieszowie powstało 9 organizacji i 5 oddziałów, w Dubience odpowiednio 1 i 1, w osadach 7 i 3, a we wsiach 74 i 9.

Brak aktywności wyznawców judaizmu w legalnym życiu społecznym był uwarunkowany realizowaniem celów kulturalnych, oświatowych i dobroczynnych przez skupiające Żydów okręgi bożnicze.